

Het christendom

Het christendom

Geschiedenis van een civilisatie

Peter Franken

Erfzonde en hel: de ultieme complottheorie

***Godsdiensttwist: mijn ingebeelde vriend is
beter dan de jouwe***

Het geloof van de een is het bijgeloof van de ander

Schrijver: Peter Franken
Coverontwerp: Peter Franken
ISBN 9789464808360
© Peter Franken

Inhoud

Voorwoord	6
1 Proloog	7
2 Het beginnend christendom	50
3 Het eerste millennium CE	72
4 Islam: een monotheïstische concurrent	117
5 De middeleeuwen	133
6 Een nieuw continent	160
7 De reformatie	177
8 Kolonialisme en slavernij	222
9 De Nieuwe Wereld	253
10 Epiloog	290
Eindnoten	299
Bibliografie	318
Over de auteur	320

Voorwoord

Het christendom is zijn carrière begonnen als een nieuwe religie die zich erop voor liet staan de continuering van het jodendom te zijn. Een bespreking van de geschiedenis van het christendom moet daarom beginnen met die vermeende voorloper. Aan de joden, hun geloofs-gemeenschap en de blijvende frictie met het christendom wordt dan ook ruim aandacht besteed.

Na deze proloog komt de oorsprong en ontwikkeling van het nieuwe geloof met de joodse rabbi Jezus als boegbeeld aan bod. En juist als deze zo ongeveer het pleit voor zich heeft beslecht en de absoluut dominante religie is geworden in het Romeinse Rijk en zijn erfopvolgers, verschijnt er een nieuwe monotheïstische concurrent, de islam. Deze wordt kort besproken en vooral ook vergeleken met zijn voorgangers. Daarna verschuift de aandacht naar het andere aspect van het christendom, dat van civilisatie. Vandaag de dag worden ongeveer 2 miljard mensen tot zijn aanhangers gerekend. Het zal duidelijk zijn in deze tijd van secularisatie dat dit niet allemaal gelovige christenen betreft. Mettertijd is de religieuze component op de achtergrond geraakt en zijn de morele grondslagen van het christendom het fundament geworden van het leven in de westerse wereld. We kunnen zodoende ook spreken over de westerse beschaving op christelijke grondslag.

Het christendom als civilisatie heeft lange tijd zijn stempel gedrukt op de ontwikkeling van alle werelddelen. Buiten het kerngebied Europa is dat vooral het gevolg geweest van het op grote schaal bedrijven van kolonialisme vanaf begin 16^e eeuw. Deze 'cultuuruiting' is goed beschouwd het belangrijkste wapenfeit van het christendom. In een vervolgedeel getiteld *De westerse wereld, vijf eeuwen politieke en culturele dominantie* wordt hier uitvoerig op ingegaan, zie ook pagina 319.

De westerse kolonisatie van de wereld heeft geleid tot een eenvormigheid die zijn weerga in de geschiedenis niet kent. Uiteraard is die beschavingslaag lang niet overal diep geworteld maar het valt niet te ontkennen dat men al reizend bijna nergens meer een echte cultuurschok zal ervaren. Wat men er ook van wil vinden, dat is en blijft een opmerkelijk 'prestatie'. Reden genoeg om de gehele geschiedenis van deze civilisatie eens tegen het licht te houden.

Peter Franken
Rotterdam, september 2023

1 Proloog

Het jodendom

Hieronder wordt de nadruk niet zozeer gelegd op de joodse religie, sekten, zeden en gewoonten als op het functioneren van de joodse gemeenschap in zijn omgeving. Het jodendom wordt geplaatst in een algemeen historische context. Deze benadering maakt het onvermijdelijk dat bepaalde onderwerpen slechts summier worden besproken, zeker als ze niet van groot belang zijn voor het verhaal als geheel.

Binnen het grote geheel zal een poging worden gedaan tot beantwoording van een paar fundamentele vragen zoals waarin de oorsprong ligt van het fenomeen 'jodenhaat' en welke de oorzaken zijn van de diaspora.

Het antwoord op de eerste vraag gaat in de richting van het verschijnsel 'monotheïsme'. Een religie die zich erop laat voorstaan de enige ware god te vertegenwoordigen, daarbij alle andere goden afwaardereidend tot hersenschimmen en/of beeltenissen, is in zijn arrogantie een belediging voor allen die deze religie niet aanhangen. Het joodse monotheïsme was een paar duizend jaar geleden een nieuw fenomeen en joden die woonachtig waren in een gastland hebben daarmee veel kwaad bloed gezet.

De tekst zal voorts duidelijkheid verschaffen over de diaspora en een antwoord geven op de tweede vraag. Betoogd wordt dat de verwoesting van de tempel door Titus geenszins het begin is geweest van een massale uittocht van joden uit Palestina. En dat zij die gebonden waren aan onroerend goed (landeigenaren) helemaal nooit zijn weggegaan.

Voor degene die zijn kennis over joden vrijwel uitsluitend ontleent aan de bijbel is de periode tussen de Babylonische ballingschap en het optreden van Jezus een blinde vlek. Een dergelijke discontinuïteit past niet in de opzet van dit boek en de joden worden dan ook nauwlettend gevolgd in wat feitelijk de constituerende periode van de joodse religie blijkt te zijn geweest. Ook wordt uitgebreid aandacht besteed aan de religieuze, culturele en politieke gevolgen van de Hellenisering en de daarop volgende Romanisering van het joodse thuisland Palestina. Hiermee wordt als vanzelf de context duidelijk van waaruit het ontstaan van de Jezusbeweging kan worden begrepen.

De oorsprong van wat men is gaan noemen 'het joodse volk' is in nevelen gehuld. Historisch is er hoegenaamd niets over bekend tot vijf eeuwen voor het begin van onze jaartelling. Wil je iets schrijven over de eerste millennia dan begint dat noodgedwongen met zo'n twaalf eeuwen speculatie. Die speculatieve periode kan op verschillende wijzen worden ingevuld, als waren het divergerende scenario's.

Bijbels scenario: Abraham en Isaak

In de bijbel wordt Abraham opgevoerd als de patriarch van een nieuwe stam. Hij is een bedoeïen die zich ophoudt in Ur, ergens in Mesopotamië, het huidige Irak. Als zijn vader Terach sterft, roept Jaweh Abraham en zegt tegen hem dat hij op reis moet gaan: 'Trek weg uit uw land, uw stam en uw familie, naar het land dat Ik u aan zal wijzen. Ik zal een groot volk van u maken. Ik zal u zegenen en uw naam groot maken, zodat gij een zegen zult zijn.' (Gen.12,1-2). Een andere interpretatie van de bijbeltekst laat Abraham met zijn directe familie, waaronder zijn neef Lot en zijn vrouw Sarah, vertrekken uit Haran (Zuid-Oost Turkije). Hoe het ook zij, de familie komt aan in Kanaän en verblijft enige tijd in Sichem. Abraham stamt af van Sem, Arfachsad, Selah en Heber (Gen.11,10-17). De Hebreëen zouden genoemd kunnen zijn naar deze verre voorvader Heber en daarom is het mogelijk dat Abraham in Genesis 14,13 'de Hebreëer' genoemd wordt.

Omdat het land weinig te bieden heeft vertrekt Abraham met Sarah naar Egypte. Hij laat Sarah zich uitgeven voor zijn zuster en de farao neemt haar tot een van zijn vrouwen. Abraham komt hierdoor bij de farao in de gunst te staan en wordt een vermogend man. Later wordt hij met Sarah weer weggestuurd als de farao ontdekt dat zij in werkelijkheid Abrahams vrouw is. Het gezelschap gaat opnieuw naar Kanaän.

Ten tweede male daar aangekomen ontvangt Abraham een belofte: 'Ten zelfden dage maakte de Heere een verbond met Abraham, zeggende: Aan uw zaad heb Ik dit land gegeven, van de rivier van Egypte af, tot aan die grote rivier, de rivier Frath. (Gen.15,18).¹ Lot vestigt zich vervolgens in de Jordaanvallei en komt later om bij de vernietiging van Sodom.

Genesis 17 verhaalt over de aankondiging van Jaweh dat Abraham bij Sarah een zoon zal verwekken en dat deze de stamvader zal zijn van een groot volk. Verder sluit Jaweh met Abraham een plechtig verbond ten teken waarvan voortaan alle mannen besneden moeten worden. Die verplichting wordt met terugwerkende kracht opgelegd: ook

Abraham moet er aan geloven evenals Ismaël, zoon van Abraham bij Hagar. Als later Jaweh met twee engelen bij Abraham langskomt op weg naar Sodom en Gomorra om deze steden te vernietigen, geeft hij zijn vrouw Sarah opdracht een maaltijd voor de gasten te bereiden. Het bestaat uit deegwaar, melkproducten en vlees. Kennelijk zijn de straffe voedingsvoorschriften die het jodendom later zo kenmerken nog niet van kracht.²

Sarah lacht wat in zichzelf als ze Jaweh hoort zeggen dat zij, negentig jaar oud en onvruchtbaar gebleken, een zoon zal baren. Als Jaweh haar daarop aanspreekt, ontkent ze. Hier spreekt een god die niet afstandelijk en almachtig is maar iemand die gewoon een beetje gepikeerd is omdat men aan zijn macht twijfelt. Later onderhandelt hij met Abraham over de voorwaarden waaraan moet zijn voldaan wil hij het veroordeelde Sodom alsnog sparen. Abraham heeft daar direct belang bij vanwege zijn neef. Verder vindt hij het geen stijl dat de hele stad vernietigd wordt, de 'rechtvaardigen met de onrechtvaardigen'. Uiteindelijk maken ze het af op een tiental: 'Nog zeide hij: Dat toch de Heere niet ontsteke, dat ik alleenlijk ditmaal spreke: misschien zullen er tien gevonden worden. En Hij zeide: Ik zal haar niet verderven om der tien wil.' (Ge.18,32). Dat Sodom uiteindelijk toch met man en muis ten onder gaat, zegt iets over de vermeende goddeloosheid van het oord. Kennelijk waren er minder dan tien godvrezenden in de stad.³

Sarah baart later een zoon, Isaak, een halfbroer van Ismaël. Behalve Hagar is in de bijbel ook sprake van een andere bijvrouw van Abraham, een zekere Keturah, waarbij hij zes zonen had. (Gen.25,1-2). In totaal worden er dus acht zonen genoemd. Zoon Isaak erft Abrahams have en goed, de overige zonen krijgen geschenken. Over dochters wordt niet gerept. De bijbel spreekt over Isaak als Abrahams eniggeboren zoon, uiteraard omdat Sarah zijn hoofdvrouw is en Hagar slechts een bijvrouw, feitelijk Sarahs dienstmeid. Over de status van Keturah zijn de meningen verdeeld. Sommigen beweren dat zij en Hagar een en dezelfde persoon zijn. Anderen zien in haar een bijvrouw of een nieuwe hoofdvrouw na de dood van Sarah.

Ter bevestiging van zijn verbond met Jaweh blijkt Abraham zover te willen gaan dat hij bereid is Isaak aan Jaweh te offeren. Dat dit op het laatste nippertje niet doorgaat, laat onverlet dat deze episode duidelijk aangeeft dat we met Jaweh in dit stadium nog van doen lijken te hebben met een god die zich niet van zijn heidense collega's weet te onderscheiden. (Gen.22).⁴

In Genesis 24 wordt verhaald hoe Abraham een knecht erop uit stuurt om een bruid voor Isaak te halen bij zijn familie in Mesopotamië. Een

huwelijkskandidaat afkomstig uit de bewoners van Kanaän is niet bespreekbaar. De knecht komt terug met Rebecca, een dochter van Abrahams broer Nahor, die Isaak vervolgens twee zonen baart: Ezau en Jacob, in die volgorde. Omdat Jacob zijn oudere broer met een list diens eerstgeboorterecht afhandig weet te maken, richt alle aandacht zich vervolgens op hem. Hij is als het ware de derde patriarch van de nieuwe stam die met Abraham is begonnen.

Bijbels scenario: Jacob

Jakob wordt naar Mesopotamië gestuurd om daar een vrouw te zoeken. Hij komt in dienst van zijn oom Laban en huwt diens dochters Leah en Rachel. Verder heeft hij twee bijvrouwen, Zilpah en Bilhah, dienstmeiden van zijn officiële vrouwen. In totaal baren deze vrouwen hem twaalf zonen waarvan Judah (zoon van Leah), Josef en Benjamin, zonen van Rachel, de bekendste zijn. De twaalf zonen van Jacob zijn zodoende voor het grootste deel halfbroers. In Genesis 31 wordt verhaald hoe Jacob met zijn gezin en kudde zijn schoonvader Laban verlaat en teruggaat naar Kanaän. Aardig detail in dit verhaal is Rachels diefstal van de zogenaamde terafim, beeldjes van de familiegoden (ook wel vruchtbaarheidsgodinnen), uit haar vaders huis. De moeder van Josef en Benjamin staat duidelijk nog in de traditie van het veelgodendom.⁵ Er volgt een verzoening van Jacob met Ezau en een nachtelijke worsteling met Jaweh in de gedaante van een engel. Jaweh geeft hem daarna een nieuwe naam: Israël. Zodoende worden Jacobs nakomelingen Israëlieten genoemd. Die van Ezau kennen we als Edomieten. Jacob vestigt zich in Sichem en koopt daar een stuk land van het plaatselijke stamhoofd Hemor.

Kort daarna lopen de zaken geheel uit de hand. Dinah, een van Leahs dochters, slaat aan het wandelen om de meisjes uit het dorp te leren kennen en wordt overweldigd door een van Hemors zonen, toepasselijk Sichem genaamd. Hij wil het echter niet bij een afgedwongen ontmoeting laten maar vraagt zijn vader met Jacob te regelen dat hij haar mag trouwen. Twee broers van Dinah, Simeon en Levi, dringen aan op eerwraak maar Jakob ziet in een huwelijk een mogelijkheid in vrede te kunnen leven met de stam van Hemor die een duidelijk numeriek overwicht heeft. Men komt overeen dat er getrouwd kan worden als de mannen van Sichem zich laten besnijden, zodat tenminste Jakob en zijn familie zich aan hun verbond met Jaweh kunnen houden. Nadat alle mannen zijn besneden en tijdelijk incombattant, overweldigden Simeon en Levi alles en iedereen in het dorp Sichem en roeien het uit.

Jacob is hierover zeer verstoord, zo wil Genesis 34,30-31: 'Toen zeide Jakob tot Simeon en tot Levi: Gij hebt mij beroerd, mits mij stinkende te maken onder de inwoners dezès lands, onder de Kanaanieten, en onder de Ferezieten; en ik ben weinig volks in getal; zo zij zich tegen mij verzamelen, zo zullen zij mij slaan, en ik zal verdelgd worden, ik en mijn huis. En zij zeiden: Zou hij dan met onze zuster als met een hoer doen?'

Later zal blijken dat Simeon en Levi aan het kortste eind trekken bij de toewijzing van woongebieden door Jacob. Simeon mag slechts 'inwonen' in het gebied van Judah, Levi blijft gebied loos en wordt verantwoordelijk voor de tempeldienst (de latere Levieten).

Drie van Levi's achterkleinkinderen zien we overigens nog terug in het bijbelse scenario: Mozes, zijn zus Miriam en zijn broer Aaron. Josef, de favoriet van zijn vader, wordt vervolgens door zijn broers verkocht aan een groep langstreckende Ismaëlieten (familie van Jacobs oom Ismaël). Die verkopen hem op hun beurt aan de Egyptenaar Potifar, een hoveling van de farao. (Gen.37).

Judah keert zich van zijn broers af (Gen.38) en gaat op zoek naar een vrouw uit de buurt. Hij huwt de dochter van de Kanaäniet Sua en deze baart hem drie zonen: Er, Onan en Sela.⁶ Later zal Er trouwen met Tamar, ook een 'dochter van Kanaän'. Vervolgens overlijdt Er (naar verluidt gestraft door Jaweh omdat hij zijn plicht verzaakte voor nageslacht te zorgen) en de tweede broer Onan, wiens naam overigens 'de viriele' betekent, verzaakt zijn zwagerhuwelijk en wordt daarom eveneens gedood. In plaats van Tamar zijn derde zoon Sela te geven stuurt Judah haar terug naar haar vader, bang als hij is opnieuw een zoon te verliezen.

Tamar neemt haar toevlucht tot een list. Zij vermomt zich als hoer door (weliswaar gesluierd maar) uitdagend langs de kant van de weg te gaan staan daar waar ze weet dat Judah zal passeren. Ze verleidt haar schoonvader en neemt verschillende zaken van hem in onderpand tot het verdiende loon, een stuk vee, bij haar zal worden bezorgd. Judah wordt vervolgens geconfronteerd met het feit dat hij zijn schoondochter heeft bezwangerd en krijgt bij haar een tweeling, de broers Perez en Zerah. De latere koning David is een achterkleinzoon van deze Perez.

Opvallend is dat Perez voor de helft Kanaäniet is. Zou hij als zoon van Er of Onan zijn geboren dan was hij zelfs voor driekwart Kanaäniet geweest. Het is denkbaar dat in de legendevorming de omweg via Judah heeft gediend om de lijn van Jakob naar David een wat grotere 'stamzuiverheid' te geven.⁷

Als Kanaän getroffen wordt door een tekort aan voedsel stuurt Jacob zijn zonen naar Egypte om graan te kopen. Alleen Benjamin blijft achter aangezien Jacob niet het risico wil lopen na Josef opnieuw een zoon van zijn favoriete vrouw Rachel te verliezen. In Egypte ontmoeten de broers Josef maar herkennen hem niet. Hij is opgeklommen tot de rang van grootvorst, vertrouweling van de farao en de belangrijkste bestuurder van het land. Hij ondervraagt zijn broers, die hij zelf wel heeft herkend, en vraagt hen nog eens terug te komen maar dan met de jongste broer in hun gezelschap. Simeon blijft als gijzelaar achter als de terugtocht wordt aanvaard.

Bij hun tweede bezoek maakt Josef zich bekend en vergeeft zijn broers wat ze hem hebben aangedaan. Hij vraagt hen om met de gehele stam (feitelijk nog slechts Jacobs familie) naar Egypte te komen om zich te vestigen in het gebied Gosen. Dat is de streek tussen de Nijl en het latere Suez kanaal. Jakob stemt daar mee in en de gehele stam ruilt Kanaän in voor Egypte. Dat lijkt in tegenspraak met de belofte van Jaweh maar is dat niet. Gosen behoorde wel degelijk tot het gebied dat Jaweh aan Abraham in het vooruitzicht had gesteld. (Gen.42-48). De stam van Jacob vermenigvuldigt zich en groeit uit tot het volk der Israëlieten. Binnen dit volk worden meerdere stammen onderscheiden elk met een nazaat van Jacob als patriarch.⁸ Na een periode van welvaart geraakt het volk in slavernij. Dat zal duren tot de uittocht uit Egypte onder leiding van Moses.

Bijbels scenario: Moses

Exodus verhaalt over het leven van de Israëlieten in Egypte en hun uittocht uit dit land. Centraal in het verhaal staat de bewering dat de Israëlieten zich sneller vermenigvuldigen dan hun gastheren en zodoende een bedreiging voor de staat beginnen te vormen. De farao probeert dat in de hand te houden door hun pasgeboren jongetjes te laten doden. Om de dans te ontspringen wordt Moses als baby te vinding gelegd en uitgerekend door een Egyptische prinses drijvend in de Nijl in een biezen kistje aangetroffen. Zodoende groeit hij op aan het hof, niet wetend dat hij een Israëliet is. Later komt hij tot dit inzicht en verontwaardigd over de wijze waarop zijn volksgenoten worden onderdrukt, werpt hij zich op als hun leider en voert hen weg in noordelijke richting, naar Kanaän.⁹

Dat gaat niet zonder slag of stoot, eerst moet Egypte geteisterd worden door tien rampen vooraleer de farao instemt met hun vertrek. In Exodus is te lezen dat de Rode Zee tijdelijk wordt gespleten om het volk doorgang te verlenen. Gelet op het feit dat de Israëlieten woon-

achtig waren in Gosen, het gebied in het Noord Oosten van Egypte, is dat een ongeloofwaardig detail in deze mythe. Tussen het noordelijkste puntje van de Rode Zee en de oever van de Middellandse Zee zit immers ruim 100 km land waarover men kan lopen zonder zelfs maar natte voeten te krijgen. De bijbel geeft als reden dat de noordelijke route bevolkt wordt door Filistijnen die men beter kan mijden.

Als de farao bemerkt dat Moses naar het zuiden is getrokken, denkt hij dat de Israëlieten zijn verdwaald in de woestijn en zet de achtervolging in beseffend dat hij zich heeft laten intimideren door een groep vrijwel onbewapende mensen. In de achtervolging wordt hij met zijn leger verzwolgen door de Rode Zee (Ex.14,23-31).

Eenmaal in het woestijngebied tussen Egypte en Kanaän ontpopt Moses zich als spiritueel leider van zijn volk. Hij ontvangt een set gedragsregels van Jaweh (Tien Geboden) en een uitvoerige reeks aanwijzingen die het religieus maatschappelijk functioneren van het volk reguleren.¹⁰ Behalve een deel van het boek Exodus is het gehele boek Leviticus en een groot deel van Numeri en van Deuteronomium hieraan gewijd. In het bijbelse scenario geeft Jaweh via Moses dus een compleet boek met wet- en regelgeving aan zijn uitverkoren volk. Belangrijk deel van die regels is de exclusiviteit die Jaweh opeist in ruil voor de bevoorrechting van zijn uitverkoren volk: 'Ik ben de Heere uw God, Die u uit Egypteland, uit het diensthuis, uitgeleid heb. Gij zult geen andere goden voor Mijn aangezicht hebben. Gij zult u geen gesneden beeld, noch enige gelijkenis maken, van hetgeen boven in den hemel is, noch van hetgeen onder op de aarde is, noch van hetgeen in de wateren onder de aarde is. Gij zult u voor die niet buigen, noch hen dienen; want Ik, de Heere uw God, ben een ijverig God, Die de misdaad der vaders bezoekt aan de kinderen, aan het derde, en aan het vierde lid dergenen, die Mij haten.' (Ex.20,2-5). Afvalligheid wordt dus gestraft tot in de volgende generaties, zelf achterkleinkinderen zullen hiervan de dupe zijn.

Dat het Jaweh ernst is met die eis tot exclusieve verering blijkt uit zijn reactie als het volk, bij tijdelijke afwezigheid van Moses, een afgodsbeeld maakt, het 'Gouden Kalf', en daarom heen al dansend aan het feesten is. Jaweh wil het gehele volk verdelgen maar Moses weet hem hier vanaf te brengen. In plaats daarvan moorden de mannen van zijn stam (Levi) 3000 mannen uit bij wijze van zoenoffer. Hier wordt duidelijk dat Jaweh een evolutie heeft doorgemaakt. Rebecca kon nog ongestraft haar terafim koesteren. Nu wordt dat gezien als afvalligheid en daarop staat feitelijk de doodstraf.

De stenen tafelen waarop de nieuw gegeven wetten en voorschriften staan geschreven worden opgeborgen in een ceremoniële kist, de 'Arke des Verbonds'. Die wordt opgesteld in een provisorische tempel, een tent die wordt aangeduid als de Tabernakel. De Ark zal later in de tempel in Jeruzalem komen te staan en verdwijnt uit de geschiedenis na de verwoesting ervan door Titus.¹¹

Jaweh belooft alle vijanden van het volk Israël te zullen verdelgen zodat ze hun gebied in bezit kunnen nemen. Met name worden genoemd de Amorieten, Hethieten, Ferezieten, Kanaänieten, Hevieten en Jebusieten. Het toegezegde gebied wordt als volgt omschreven: 'En Ik zal uw landpalen zetten van de zee Suf tot aan de zee der Filistijnen, en van de woestijn tot aan de rivier; want Ik zal de inwoners van dat land in uw hand geven, dat gij hen voor uw aangezicht uitstoot.' (Ex.23,31). Met Suf wordt de Rode Zee bedoeld, de zee der Filistijnen is de Middellandse Zee, de rivier kan weinig anders zijn dan de Jordaan. Al met al is het gebied veel kleiner dan hetgeen ooit aan Abraham werd beloofd. Van het sluiten van (strategische) bondgenootschappen kan geen sprake zijn: 'Gij zult met hen, noch met hun goden, een verbond maken. Zij zullen in uw land niet wonen, opdat zij u tegen Mij niet doen zondigen; indien gij hun goden dient, het zal u voorzeker tot een valstrik zijn.' (Ex.23,32-33).

Hoeveel Israëlieten zich na de episode met het gouden kalf in de woestijn bevonden kan worden opgemaakt uit Numeri 46 dat spreekt van 603.555 mannen van 20 jaar en ouder, waaronder niet die van de stam van Levi. In het bijbelse scenario is dus sprake van een volk bestaande uit ongeveer twee à drie miljoen mensen. Na een omzwerving van 40 jaar door de Sinaï woestijn wordt dan eindelijk het land Kanaan betreden en op de aanwezige stammen veroverd.

Bijbels scenario: richteren en koningen

Die verovering onder leiding van Jozua, de nieuwe leider na de dood van Moses, heeft een barbaars verloop. In overeenstemming met de richtlijnen van Jaweh worden de aanwezige stammen uitgemoord en hun gebied in bezit genomen. De stammen van Israël verspreiden zich over het veroverde land conform de aanwijzingen die Jacob indertijd gegeven zou hebben: Judah en Benjamin in het zuiden, Simeon verdeeld over het gebied van Judah, de overige stammen in het noorden. Van een centraal bestuur zoals de facto het geval was tijdens de trek door de Sinaï en de veroveringstochten is al gauw geen sprake meer. Bepaalde personen met aanzien werpen zich op als leidsman, de zogenaamde 'richteren'. Meer religieus bepaald is het optreden van pro-

feten die veelal namens Jaweh het volk waarschuwen zich aan de gestelde regels te houden en zich niet over te geven aan afgoderij. De profeet Samuel zalft vervolgens Saul tot koning.

Saul weet het al spoedig bij Jaweh te verbruïen als hij zich niet precies houdt aan diens instructies inzake de Amalekieten. Dit volk is in de bijbel het archetype voor alles wat slecht is. Met hen hebben de Israëlieten nog een appeltje te schillen omdat zij het volk van Israël in de rug aanvielen tijdens hun trek door de woestijn. Achter in de stoet liepen de zwaksten van het volk. Toen de strijd beslist was in het voordeel van Israël zei Mozes: 'Omdat Amalek de hand heeft durven opheffen tegen de troon van de Heere, zal de Heere strijd voeren tegen Amalek, in alle komende generaties.' (Ex.17,16). In het boek 1-Samuel krijgt koning Saul via de profeet Samuel van Jaweh de opdracht de Amalekieten en al hun vee volledig uit te roeien.¹² In het verhaal wordt verteld dat Saul op de koning na alle Amalekieten doodt en ook dat de beste stuks vee worden gespaard. Dit wordt hem door Jaweh zeer kwalijk genomen en als straf wordt hij van het koningschap ontheven. De gevangen genomen koning Agag wordt door Samuel gedood.

Sauls opvolger is de legendarische koning David, uit de stam Judah. Hij voert oorlog tegen de heidense stammen uit de omgeving en weet zodoende zijn rijk uit te breiden. Zijn zoon Salomo zet die expansie voort en onder diens regering bereikt het gebied dat door het volk van Israël wordt beheerst zijn grootste omvang. Onder Salomo wordt in Jeruzalem de eerste tempel gebouwd, ter vervanging van de Tabernakel. Hierdoor wordt Jeruzalem permanent tot het religieuze centrum van het land. Nog tijdens de regeerperiode van Salomo treedt het verval in en valt het koninkrijk uiteen in twee delen: Judah met Jeruzalem als hoofdstad en Israël met als hoofdstad Samaria.

In het boek 1-Koningen wordt verteld dat Salomo een enorme harem had met honderden vrouwen afkomstig uit andere volken. Dat leidde onherroepelijk tot sluipende infiltratie van andere goden aan het hof. Om Salomo hiervoor te straffen kondigt Jaweh aan het rijk te zullen splitsen zodanig dat Salomo's nazaten nog slechts over zijn eigen stam (Judah) zullen regeren. Omwille van de band die Jaweh met David had, stelt de godheid de uitvoering hiervan uit tot na Salomo's dood. Een meer aardse oorzaak van de splitsing van het rijk is de hoge belastingheffing en dwangarbeid die door Salomo zijn ingesteld om zijn veldtochten, de bouw van de tempel en zijn eigen luxe leven mogelijk te maken. In het noorden heerst de overtuiging dat men krom moet liggen voor die ene stam in het zuiden, de stam van de heersende vorst, in alle opzichten een klassiek politiek probleem.

Jerobeam, afkomstig uit de stam Efraïm waartoe ook de veroveraar van Kanaän Jozua had behoord, wordt de eerste koning van het noordelijke tien-stammen rijk. Salomo's zoon Rechabeam erft het koningschap over de stam Judah, waar Benjamin en de binnen het gebied verspreid levende stam Simeon zich bij aansluiten. Dit zuidelijke rijk geeft zijn naam aan een nieuw volk: de Joden. Zowel in het noorden als het zuiden raakt de exclusieve verering van Jaweh vervolgens in onbruik. Met name de kanaänitische moedergodin Asherah maakt een come back. Daarnaast doen ook andere 'afgoden' hun intrede. Een paar eeuwen later valt het noordelijk rijk ten prooi aan een invasie vanuit Assyrië. Het volk wordt weggevoerd in ballingschap. Van de betreffende tien stammen wordt daarna niets meer vernomen.

Bijbels scenario: Babylonische ballingschap

De koninkrijken Israëel en Judah waren beiden schatplichtig geworden aan Assyrië. Het niet betalen van de vereiste schattingen wordt gezien als de aanleiding voor de Assyrische invasie. Nadat Israëel is overwonnen wordt Jeruzalem belegerd. Dit beleg wordt na een paar jaar opgeheven, waarschijnlijk omdat de schatting alsnog werd betaald. De bijbel houdt het op goddelijke interventie. Ten tijde van deze oorlogen was Hizkia de heerser over Judah. De bijbel ziet hem als een godvrezende vorst, een van de weinigen overigens.

Onder zijn regering wordt de tempeldienst volledig in ere hersteld, een absoluut verbod afgekondigd – en waar mogelijk gehandhaafd – op het uitoefenen van erediensten in andere tempels en de afgoderij met kracht bestreden. Als vazal van Assyrië speelt Hizkia een dubbel spel door zich in het geheim te verbinden met Egypte. Hij stelt de watervoorziening van Jeruzalem veilig door de constructie van een ondergronds kanaal, voor die tijd een technisch meesterwerk. Onder Hizkia's zoon Manasse vervalt Judah weer in afgoderij. Hoezeer dit het geval is kan worden opgemaakt uit de bloemlezing die 2-Koningen 23 geeft van al hetgeen Manasses opvolger Josia moet doen om weer in Jawehs gunst te geraken. Niet dat dit helpt, de godheid heeft zich voorgenomen Jeruzalem hetzelfde lot te laten ondergaan als Samaria, de hoofdstad van Israëel. Hij wordt ongetwijfeld in dit voornemen gesteekt door het gedrag van Josia's opvolgers, die vrijwel al diens maatregelen weer ongedaan maken.

Dan doet Nebukadnezar zijn intrede, de koning van het Babylonische Rijk. Lange tijd een vazalstaat van Assyrië heeft 'Babel' de rollen weten om te draaien. Judah wordt een vazalstaatje van Babylonië. Koning Zedekia rebelleert tegen Babylonië, daarbij rekenend op Egyptische

steun, die echter uitblijft. Het volk van Judah wordt overwonnen en 'weggevoerd in ballingschap'. In 2-Koningen 25,11-12 staat hierover: 'Het overige nu des volks, die in de stad overgelaten waren, en de afvalligen, die tot den koning van Babel gevallen waren, en het overige der menigte, voerde Nebuzaradan, de overste der trawanten, gevanke-lijk weg. Maar van de armsten des lands liet de overste der trawanten enigen overig tot wijngaardeniers en tot akkerlieden.' Met andere woorden: de ambtenaren worden weggevoerd, de boeren blijven achter. Verder wordt de tempel verwoest en alles van waarde meegenomen naar Babylon. De befaamde joodse ballingschap vangt aan.

Babylonië is van nu af de regionale heersende mogendheid waarvan het gebied loopt van de Nijl tot de Tigris. Dat zal echter niet lang duren doordat het Babylonische Rijk onder de voet wordt gelopen door de Perzen. Tijdens de Babylonische ballingschap genieten de joden veel vrijheid. Ze kunnen hun eigen geloof belijden en vormen een op zichzelf staande culturele gemeenschap. Net als in voorgaande gevallen in Egypte (Jozef, Moses) is ook hier sprake van een mythische figuur die opklimt aan het hof: Daniël. Als de Perzen het voor het zeggen krijgen, mogen de joden terugkeren naar Judah, dat wil zeggen na een periode van ongeveer een halve eeuw. Lang niet iedereen maakt van die mogelijkheid gebruik, getuige ook de geschiedenis van Esther, onderwerp van het meest romantische bijbelboek en het enige waarin de naam van de godheid nergens voorkomt. Hierin is sprake van een grote joodse gemeenschap in het voormalige ballingsoord. Terugkeer naar Judah was kennelijk toch niet zo aantrekkelijk en verder: ook in Babylon leefde men binnen het gebied dat Jaweh aan 'Abrahams zaad' had beloofd.

In het bijbels scenario zijn we nu aangeland op ongeveer vijf eeuwen voor het begin van de huidige jaartelling (BCE). De eerste nevelen zijn opgetrokken, het joodse volk heeft zijn intrede gedaan in de reguliere geschiedschrijving.

Realistisch pseudo-historisch scenario

Door extrapolatie van hetgeen bekend is over omringende volken en terug redenerend vanuit de periode waarvan wel het nodige is overgeleverd, kan een beeld worden geschetst van de 'joodse prehistorie'. Als aanvulling hierop moet selectief gebruik worden gemaakt van bijbelse mythen en legenden om die periode in te kleuren.

Het is aannemelijk dat het volk van de Israëlieten is voortgekomen uit een stammenverband van woestijnnomaden. Wellicht had de ene stam

een mythische aartsvader die Abraham werd genoemd, een andere een zekere Jacob en een derde sprak over Isaak als patriarch. Bij samenvoeging van verschillende stammen tot een volk kunnen die aartsvaders tot een gemeenschappelijk verleden zijn geworden, geholpen door het toevoegen van een familieverband. Zodoende krijgt het nieuwe volk een gemeenschappelijke herinnering. Dat geldt niet slechts verhalen omtrent afstamming maar kan ook van toepassing zijn op gebeurtenissen die ooit veel indruk hebben gemaakt op een bepaalde stam, bijvoorbeeld de exodus en andere verhalen, ervaren door een deel, later toegedicht aan allen. Zo ontstaat een collectieve historie.

Een rondtrekkend woestijnvolk dat een gebied betreedt waar bomen groeien en akkerbouw mogelijk is, zal zich in een gebied met overvloed wanen: 'een land van melk en honing'. Deze metafoor is eerder een hyperbool dan een versluierde duiding van de werkelijkheid. Het land Kanaän is geografisch hetzelfde als het latere Palestina, bij afwezigheid van moderne technieken een weinig vruchtbaar gebied.

Of het Israëliëse volk en masse uit Egypte kwam is onduidelijk. Er is althans geen enkel historisch bewijs voor. Voor hetzelfde geld is er sprake geweest van een stammenverband dat zich geleidelijk heeft vermengd met de plaatselijk stammen. Of van een gedeeltelijke verovering op de bestaande bevolking waarbij behalve de Jordaanvallei het midden en zuiden van het latere Palestina in bezit werd genomen. De bijbel maakt het er overigens niet eenvoudiger op door andere stamverbanden te noemen die direct op de vermeende aartsvaders teruggaan. Zo zijn er afstammelingen van Abraham, de Ismaëlieten, en van Ezau, de Edomieten. Wat moeten we daar mee aan? Als het alleen de afstammelingen van Jacob zijn die vanuit Egypte het land Kanaän betreden, dan zullen ze daar volgens de bijbel ook hun eigen familie hebben aangetroffen.

Hoe het ook zij, op een gegeven moment woonden er in Kanaän verschillende volkeren die in een bepaalde periode schatplichtig geweest zullen zijn aan de Assyriërs, de heersende regionale grootmacht. Van een verenigd koninkrijk onder David en Salomo is niets bekend. Wel is aannemelijk dat er kleine vazalrijkjes hebben bestaan die werden bestuurd door koningen met die namen. Per slot van rekening moeten ook mythen en legenden een oorsprong hebben.

Een nomadenvolk dat een nieuw land binnentrekt en zich daar vestigt is niet uniek in de geschiedenis. De periode van de grote volksverhuizingen geeft veel 'hedendaagse' voorbeelden: Hunnen, Vandalen, Mongolen etc. Na verloop van tijd lijken ze verdwenen te zijn, feitelijk

zijn ze gewoon opgegaan in de reeds aanwezige bevolking. Iets dergelijks is ook goed mogelijk waar het de Israëlieten betreft. Het verbod dat Jacob zou hebben uitgevaardigd op uithuwelijken van vrouwen aan andere stammen dateert van de periode waarin de bijbel werd geschreven. Dat is naar schatting een millennium na de vermeende vestiging van Jacob in Sichem. En het opnemen van vreemde vrouwen in de stam was ook in Jacobs tijd al geen probleem, afgaande op de partnerkeuze van de feitelijke joodse aartsvader Judah, de kanaänitische vrouwen Sua en Tamar.

Een deel van de in deze Assyrische vazalstaat levende bevolking is rond 722 BCE weggevoerd naar Assur of Nineve in het huidige Irak. Hierover is indirect iets bekend doordat een Assyrische inscriptie beschrijft hoe koning Tiglat Pileser III Hosea tot koning van Samaria en omgeving kroont. Zijn zoon Sargon II neemt een aantal jaren later Samaria in omdat de vereiste schattingen niet worden betaald.

Goed beschouwd doet het volk van Israël hier voor het eerst zijn intrede in de gedocumenteerde geschiedenis, om er onmiddellijk weer uit te verdwijnen. Vermoedelijk is de maatschappelijke bovenlaag weggevoerd, degenen die het land moesten bewerken zal men hebben achtergelaten. Hoe zou een land dat niet langer wordt bewerkt iets kunnen opbrengen? Bij volledige deportatie was de Assyrische schatkist allerminst gebaat, wel bij volledige onderwerping. Uiteraard is het mogelijk dat kolonisten uit Assyrië zich in Samaria en omgeving hebben gevestigd. De latere Samaritanen waar de bijbel geen goed woord voor over heeft, zijn dus naar alle waarschijnlijkheid tenminste voor een deel de nazaten van de verdwenen tien stammen.¹³

Het koninkrijk Judah

Koning Hizkia weet een belegering van Jeruzalem door de Assyriërs te weerstaan. Het feit dat hij door het laten bouwen van een toevoertunnel de watervoorziening van de stad had weten te borgen, zal daar mede debet aan zijn geweest. In die tunnel is in 1880 een inscriptie aangetroffen die afkomstig lijkt te zijn uit de 8^e eeuw BCE. Er wordt in verteld hoe twee in tegenovergestelde richting werkende ploegen elkaar ontmoeten en zodoende de tunnel voltooiën.¹⁴ Onder Hizkia's opvolger vervalt het rijk weer in afgoderij en het is aan zijn zoon Josia om orde op zaken te stellen. Waarschijnlijk was deze Josia een fundamentalist die een strikt monotheïsme aan het volk probeerde op te leggen om zodoende met behulp van Jaweh's priesters meer grip op de verdeelde samenleving te krijgen. Net als bij zijn illustere Egypti-

sche voorganger Echnaton overleeft die poging zijn initiator niet. Onder zijn opvolgers leeft de afgoderij weer op.

Na de verovering van Jeruzalem door de Babyloniërs begint voor een deel van de bevolking een leven in ballingschap. Onder hen een van de laatste vazalkoningen, Josia's kleinzoon Jehoiachin. Zijn naam komt voor op een kleitablet dat eind jaren 1930 werd gevonden in Babylon. Het betreft een verzameling kleitabletten waarop staat hoeveel olie er per maand aan bepaalde joden verstrekt mag worden. Een daarvan heet Ya'u-kinu, koning van Yahudu. Gelet op de sterke overeenkomst in namen, moet hiermee wel de bijbelse koning bedoeld worden. Hij ontving (omgerekend) vijf liter olie per maand.

Nadat Babylonië de macht heeft moeten afstaan aan Perzië krijgen de joden de gelegenheid terug te keren uit ballingschap. Dat is ten tijde van Cyrus II rond 538 BCE, ongeveer een halve eeuw na het begin van de ballingschap die dus van betrekkelijk korte duur was.

Die terugkeer vertoont de nodige overeenkomsten met wat zich in de 20^e eeuw CE zal voordoen. De 'boeren en buitenlui' die in het land waren achtergebleven zien zichzelf als rechtmatige bewoners van het land, degenen die de heersende zeden en gewoonten hebben bewaard. De Babylonische joden arriveren in een paar golven waarvan de eerste zich de taak stelt onmiddellijk met de herbouw van de tempel te beginnen. De aanwezige joden willen daaraan meewerken maar worden buitengesloten. De bouw van de nieuwe tempel is duidelijk bedoeld als levend bewijs voor een joodse revival, een terugkeer naar Josia als het ware. Ironisch natuurlijk omdat deze koning alles behalve maatgevend was voor hoe er tot op dat moment in Judah (en Israël) werd geleefd.

In de bijbelboeken Ezra en Nehemia wordt nauwgezet uit de doeken gedaan op welke wijze het land weer wordt 'gereinigd'. Joden die met niet-joodse vrouwen waren getrouwd (gedurende de voorafgaande halve eeuw!) dienden hun huwelijk te ontbinden. Zij die daaraan geen gevolg geven, worden uitgestoten. Zodoende proberen de nakomelingen van de weggevoerde elite hun religieuze cultuur op te leggen aan de achterblijvers die veel groter in getal zijn. Hier wordt de kiem gelegd voor de splijting van de joodse samenleving in het gewone volk enerzijds en de religieuze aristocratie anderzijds.

Ezra geeft ons de namen van de twee voormannen van de eerste repatriëringsgolf in 538: Sheshbazzar en Zerubbabel. Deze uitgesproken 'heidense' namen zijn een indicatie voor de mate waarin de joodse ballingen zijn gebabyloniseerd. In Babylonië blijft ook na 520 BCE, de

tijd van de laatste repatriëring, een groot deel van de ballingen wonen, gewoon onder Perzisch bestuur. Het is een vroeg voorbeeld van de diaspora, de blijvende verstrooiing van de joden over gebieden buiten het thuisland. De aanwezigheid van een grote joodse gemeenschap in Mesopotamië zal pas eindigen met haar expulsie na de stichting van de staat Israël in 1948.

De opmars van de Perzen wordt in zuidelijke richting voortgezet waardoor ook Egypte onder Perzisch bestuur komt. Uit papyri die zijn gevonden in Elephantine (Aswan) kan worden opgemaakt dat zich daar in 475 BCE een flinke joodse kolonie bevond. De joden vervullen daar de rol van professionele krijgslieden, een soort huurlingen garnizoenen dat voor de Perzen de rust en orde in het gebied moet bewaren. Er wordt wel beweerd dat joden buiten het thuisland voornamelijk in vreemde krijgsdienst leefden: 'de vechtende jood' als epitheton. Wat verder opvalt is het onbekommerd offeren van rammen in de plaatselijke tempel. Niet alleen wordt de plaatselijke bevolking daarmee geschoffeed, de ram is in Egypte een heilig dier, maar ook wordt het gebod genegeerd dat uitsluitend in de tempel in Jeruzalem aan Jaweh mocht worden geofferd. Sinds Josia was daar sterk de nadruk op komen te liggen, geen andere plaats voor de joodse eredienst dan de tempel in Jeruzalem. Ook in andere delen van Egypte blijken rond het begin van de vijfde eeuw BCE zich joodse gemeenschappen te hebben gevestigd.

Voor een volk dat de uittocht uit Egypte zo ongeveer als haar glorieus ontstaansmoment beschouwt, is dat merkwaardig. Gaan we er van uit dat het exodus verhaal niet meer is dan een mythe en Moses een mythische patriarch, dan wordt alles een stuk begrijpelijker. Eeuwenlang zaten de koninkrijken Israël en Judah klem tussen de grootmachten Assyrië en Egypte. En later tussen Babylonië en Egypte. Liever dan een nederlaag en deportatie af te wachten, zullen veel joden bijtijds een heenkomen in Egypte hebben gezocht, een land dat naar alle waarschijnlijkheid cultureel dicht bij hen stond dan de Mesopotamische grootmachten. Deze trek biedt een verklaring voor het ontstaan van de diaspora, later uitgebreid met de bovengenoemde vrijwillige vestiging in Mesopotamië.

Overigens is het zeer wel mogelijk dat het volk van Israël lange tijd een nomadenvolk was dat pendelde tussen Kanaän en Egypte, afhankelijk van de beschikbaarheid van voedsel. De bewegingen van en naar Egypte door Abraham en Jacob die in de bijbel zijn beschreven zouden heel wel een metafoor kunnen zijn voor een dergelijke pendel.

Jaweh, de bijbel en het joods zijn

Het volk van Israël heeft zijn moment of glory in de periode dat David en Salomo heersen over een groot rijk dat zich uitstrekt van de Nijl tot de Tigris, niet toevallig het gebied dat Abraham ooit was toegezegd. David verovert de versterkte stad Jeruzalem op de Jebusieten en maakt haar tot zijn hoofdstad. Salomo bouwt er de eerste tempel. Dat zou zo rond tien eeuwen BCE plaats hebben gevonden, zo wil de bijbel ons doen geloven. Hoewel de omringende volken in die periode hun geschiedenis letterlijk in steen vastlegden en minder belangrijke zaken op zijn minst in klei kerfden, is voor de koninkrijken van David en Salomo nooit enig archeologisch bewijs gevonden. Voor onderzoekers die niet gehinderd worden door overdreven respect voor wat in de bijbel staat ('het staat toch geschreven?') is de conclusie duidelijk: het gaat hier om mythen en legenden.

Een simpele extrapolatie leidt tot de constatering dat de bijbel als geheel niet kan bogen op enige historiciteit. Dat roept vragen op zoals 'wanneer is de bijbel geschreven' en 'wie hebben de bijbel geschreven en waarom'? Dat zich meerdere personen hebben bezig gehouden met het produceren van bijbelteksten is evident. Alleen al de wijze waarop Jaweh wordt geportretteerd is zo divers dat hier wel meerdere bronnen aan ten grondslag moeten liggen. Jaweh als benaderbaar persoon die een maaltijd komt scoren bij Abraham op weg naar een lastige klus in Sodom en Gomorra. Jaweh de donder en bliksem godheid die zo angstaanjagend en overweldigend is dat Moses met zijn rug naar hem toe moet staan om niet te verbranden. Jaweh als alwetende grijsaard tronend te midden van hemelse heerscharen. Ook de moeizame ontwikkeling van de beste god onder de andere goden tot de enige god duidt op meerdere auteurs.

En hetgeen Jaweh via Moses als richtlijnen doorgeeft aan zijn volk weerspiegelt zich in de uitspraken en bevelen van Moses zelf. Enerzijds het 'De vreemdeling, die als vreemdeling bij u verkeert, zal onder u zijn als een inboorling van ulieden; gij zult hem liefhebben als uzelf; want gij zijt vreemdeling geweest in Egypteland' (Leviticus 19,34). Anderzijds het bevel tot uitroeien van de Midianiten. Als de Israëliische strijders slechts de mannen hebben omgebracht en de vrouwen en kinderen, het vee en alles wat verder van waarde was mee terug naar het kampement hebben gevoerd, krijgen ze van een zeer vertoornde Moses te horen: 'Hebt gij dan alle vrouwen laten leven?' (Numeri 31,15). Men moet opnieuw aan het werk: slechts meisjes die nog maagd zijn mogen in leven blijven zodat ze tot slavinnen

gemaakt kunnen worden, de overige vrouwen en kinderen moeten ter dood worden gebracht. De twee gezichten van Moses en impliciet ook van Jaweh: empathisch en genadeloos, humanist en oorlogsmisdadiger.

Een terugkerende mantra in de bijbel is die welke het gedrag van een koning beschrijft: 'En hij deed dat kwaad was in de ogen des Heeren'. Hier zijn de bijbelschrijvers aan het woord die alles bekijken door de religieus correcte bril van hun eigen tijd. Al die mythen en legenden laten immers een volk zien dat zich in weinig onderscheidt van de omringende volken. Het is polytheïstisch, het hecht aan beeltenissen van godheden, kent vrouwelijke goden (met name vruchtbaarheidsgodinnen), gaat uit van het principe dat goden in paren komen, net als mensen. Ook Jaweh heeft een vrouw, de zeer populaire godin Asherah.¹⁵

In de strijd om het bestaan met omringende volken is het van belang een sterke god aan je zijde te hebben, liefst meerdere. De Griekse mythologie kan hier tot voorbeeld strekken. Maar in plaats van meerdere tweederangs goden is het beter de oppergod voor je te laten strijden. En van een oppergod tot de enige god met uitsluiting van andere goden is een minder grote stap dan het lijkt. Als volk heb je zodoende de enige god aan je kant, de tegenstanders hebben geen god die voor hen kan strijden, simpelweg omdat er geen andere goden zijn. Dat moet een enorme boost geven aan het moreel van de gemeenschap en op den duur leiden tot grotere saamhorigheid en een gevoel van onoverwinnelijkheid.¹⁶

Een eerste aanzet hiertoe komt vermoedelijk voor rekening van Hizkia, de grote sprong voorwaarts wordt echter gedaan door Josia. Maar zijn opvolgers lappen diens monotheïsme aan hun laars en moeten daarvoor boeten met de Babylonische ballingschap: 'god straft onmiddellijk'.

Ten tijde van die ballingschap zal een begin zijn gemaakt met het verzamelen en redigeren van de sinds jaar en dag circulerende mythen en legenden. Elke schrijver gaf er zijn of haar interpretatie aan maar steeds met hetzelfde doel: het volk inpeperen dat de enig juiste weg is het vereren van de enige echte godheid, met ontkenning van het bestaan van andere goden. Doordat er nogal veel verschillende schrijvers bezig zijn geweest, en zeer waarschijnlijk over meerdere eeuwen, heeft de bijbel het karakter van een anthologie gekregen. Er is sprake van grote interpretatieverschillen van gebeurtenissen en waardering van personen. Zo komt de legendarische David er in Kronieken een stuk beter van af dan in Samuel.

Dat Babylonische legenden als voorbeeld en inspiratiebron voor de joodse bijbelschrijvers hebben gediend is met name heel goed herkenbaar in de scheppingsverhalen. De Babylonische variant leunt nog sterk op een complex universum met vele goden en allerhande wangedrochten, samengestelde wezens waarin de ledematen van verschillende dieren op creatieve wijze zijn gecombineerd. De scheppingsverhalen in Genesis zijn hiervan een doorontwikkelde, afgeslankte en meer realistische versie. Niet alleen ontbreekt de gruwelmenagerie maar ook is afscheid genomen van het veelgodendom. Opvallend is echter dat in bijbelteksten met visioenen en profetieën vaak nog wordt teruggegrepen op de Babylonische 'horror zoo'. Zelfs Johannes ontkomt daar niet aan in zijn nieuwtestamentische Apocalyps.

Het is duidelijk dat de bijbelschrijvers het scheppen van een set allesbepalende waarden en normen, regels en geboden voor ogen hebben gehad. Daarmee kon een cultureel religieuze eenheidsstaat worden ingericht, een theocratie die in alle opzichten totalitair kan worden genoemd. Zo geeft de bijbel geen enkele motivatie voor al die gedetailleerde levensvoorschriften. Toepassing van Occam's razor moet tot de conclusie leiden dat er uitsluitend het bewerkstelligen van sociaal isolement mee werd beoogd. Een totalitaire staat is alleen levensvatbaar zolang er geen storende invloeden van buitenaf kunnen doordringen, een totaal afwijkende manier van leven doet wonderen in dat opzicht.

Het verschil tussen binnen en buiten het uitverkoren volk zien we ook in Exodus 20. In de Tien Geboden wordt gesteld 'gij zult niet doden'. Maar er worden in opdracht van Jaweh hele volksstammen uitgeroeid. Kennelijk is het verbod slechts bedoeld voor intern gebruik en heeft het een particularistische toepassing.

Verder valt op dat onder die bijbelschrijvers wel de nodige misogynie types gezeten moeten hebben. Zo wordt de mythe van de zondeval verhaald waarvoor de schuld bij 'de vrouw' wordt gelegd. Door haar toedoen kent de mens nu het verschil tussen goed en kwaad. Om te voorkomen dat na het eten van de 'boom der kennis' ook de vrucht van de 'boom des levens' wordt geconsumeerd, waardoor de mens het eeuwige leven zou krijgen, worden Adam en Eva uit het paradijs verdreven. Een engel wordt als wachtpost neergezet zodat ze niet stiekem kunnen terugkeren in de Hof van Eden.

Maar daar blijft het niet bij. De bijbelschrijvers benutten deze kans voor open doel om de vrouw 'op haar plaats te zetten' door Eva een straf op te laten leggen: 'Tot de vrouw zeide Hij: Ik zal zeer vermenig-

vuldigen uw smart, namelijk uwer dracht; met smart zult gij kinderen baren; en tot uw man zal uw begeerte zijn, en hij zal over u heerschappij hebben' (Gen. 3-16). Dat vrouwen pijn lijden bij het baren van een kind wordt Eva met terugwerkende kracht in de sandalen geschoven. En passant wordt ze ook nog in een onderworpen positie geplaatst, een legitimering van de bestaande situatie.

Goed beschouwd begint het bestaan van het joodse volk als culturele gemeenschap met een monotheïstische religie als handelsmerk pas als het terugkeert uit de ballingschap. En de grondlegger ervan is hoogstwaarschijnlijk koning Josia, een verder weinig op de voorgrond tredend figuur. Ook dat is begrijpelijk als men bedenkt dat de bijbelauteurs de indruk willen wekken dat het monotheïsme van meet af aan met het volk van Israël verbonden is geweest. Men gaat terug op een legendarisch verbond dat Jaweh zou hebben gesloten met Abraham. Van af dat moment is er sprake van 'Gods Uitverkoren Volk'.

In die revisionistische benadering is geen plaats voor een initiator van het monotheïsme duizenden jaren later. Josia kon immers niet zijn begonnen wat al sinds mensheugenis bestond!¹⁷ Het heeft er dus alle schijn van dat zwaar aangezette kenmerken van het jodendom zoals het benadrukken dat Jeruzalem het enige centrum van het geloof is – de enige plaats met een tempel waar aan de godheid mag worden geofferd – , het ontkennen van het bestaan van andere goden dan Jaweh, de zeer gedetailleerde leefregels etc. pas hun vorm hebben gekregen ongeveer vijf eeuwen BCE. Omgekeerd, als we dit als uitgangspunt nemen dan valt alles op zijn plaats en zijn alle ongerijmdheden in de bijbel afdoende verklaard.

Het moment dat het joodse volk zijn intrede doet in de gedocumenteerde geschiedenis komt dus niet zo laat doordat men heeft nagelaten sporen achter te laten zoals alle omringende volkeren van enige betekenis, maar doordat het simpelweg in die vorm nog niet bestond. Het jodendom, het joods zijn, de joodse religie, de joodse zeden en gewoonten, de uitputtende joodse leefregels, de hardnekkigheid waarmee joden zich onderscheiden van andere volken, het taboe voor joden om buiten de gemeenschap te trouwen, het bestaat allemaal veel korter dan de bijbel ons wil doen geloven. In die zin is niet de mythische exodus uit Egypte het 'defining moment' van het joodse volk maar de historische terugkeer uit de Babylonische ballingschap.

Op dit punt is het belangrijk om te benadrukken dat het joodse volk zich slechts op het vlak van cultuur en religie onderscheidt van de volkeren in het gebied dat thans het Midden Oosten wordt genoemd.

Voor andere verschillen is geen enkele aanwijzing, er is geen sprake van rassenonderscheid zoals tussen negers en chinezen. Doordat vanaf ongeveer 500 BCE de nadruk werd gelegd op huwen binnen de groep, is het overigens wel mogelijk dat bepaalde specifieke genetische kenmerken opvallend vaak zijn overgedragen.

Het Rijk Gods en de Messias

Voor de meeste christenen bestaat er maar één Messias en dat is Jezus. Feit is echter dat de persoon Jezus staat in een oude joodse traditie. Het fenomeen messias is volledig joods van oorsprong en is slechts bij toeval zo'n belangrijk begrip geworden in het christendom. Voordat we hier nader op ingaan eerst een paar opmerkingen over het vermoedelijke ontstaan van de religieuze beleving door de mens, het ontstaan van homo sapiëns reflexus religiosus.

De op zijn eigen bestaan reflecterende mens zal in zijn omgeving een verschil gewaar zijn geworden tussen voorspoed en ongeluk, tussen goed en kwaad. Daarbij zal hem een onderscheid zijn opgevallen tussen de invloed van de natuur en die van de medemens. Natuurrampen komen voor rekening van de goden, onweer betekent dat Donner boos met zijn hamer slaat en zo zijn er wel meer 'verklaringen' voor ongewenste gebeurtenissen te bedenken die de mens in zijn bestaan (lijken te) bedreigen. Ook onverwacht onheil dat een mens kan treffen zonder dat zijn directe omgeving daar iets mee te maken heeft, kan worden toegeschreven aan de goden. Nog tot halverwege het eerste millennium CE leefden vele mensen met het beeld van een antropomorfe godenwereld, goden die gemodelleerd waren naar mensen met al hun hebbelijkheden en onhebbelijkheden. Stond men in de gunst bij de een, dan kon dat de gramschap van een andere god opwekken met alle gevolgen van dien. De Griekse en Romeinse mythologie staat bol van dit soort situaties.

Lastiger wordt het om te begrijpen waarom de ene mens 'slecht' is en de andere 'goed'. Is dat het gevolg van een foutje in de schepping? De diverse zondvloedverhalen bevestigen die manier van denken. In de bijbelse versie is god ontevreden met hoe zijn schepping heeft uitgedaakt, hij besluit tot een nieuwe poging door bijna alles te vernietigen en met een beperkt aantal creaturen een nieuwe start te maken. Kennelijk ziet hij zijn eigen werk niet als de oorzaak van de mislukking maar de wijze waarop zijn pionnen op aarde zich hebben ontwikkeld. Hoe het ook zij, het heeft niet geholpen om de aarde te bevrijden van de slechte mens, deze floreerde ook na de zondvloed als voorheen.

In de musical 'Fiddler on the roof' maakt Tevje naar aanleiding van een pogrom tijdens de bruiloft van zijn oudste dochter god een verwijt. Hij onderbreekt zijn monoloog echter door tegen zichzelf (en het publiek) te zeggen: 'Klagen bij god over god, dat schiet niet op natuurlijk'. En dat geeft precies de kern van het probleem weer voor de mens die leeft in een gemeenschap met één almachtige god. Rivaliteit tussen goden als oorzaak voor persoonlijk leed speelt geen rol meer. Evenmin kan een beroep worden gedaan op een onvolkomenheid in de schepping. De huidige god is almachtig en alwetend, als er dus 'kwaad' in de wereld bestaat naast 'goed' dan is dat zo bedoeld, een vooropgezet plan dat wij mensen nu eenmaal niet in staat zijn te bevatten. Gewoon een te klein denkraam. Maar dat lost onvrede met het bestaan in zijn huidige vorm voor veel mensen niet op.

Het jodendom heeft zich van oudsher gekenmerkt door een simpele oplossing voor deze knellende problemen aan te dragen: de situatie in deze vorm is maar tijdelijk. Er komt een moment waarin de wereld op zijn kop zal worden gezet en alles ten goede zal keren. Deze gebeurtenis wordt aangeduid als de komst van het 'Rijk Gods' op aarde. God maakt in deze verwachting gebruik van een aardse tussenpersoon die het volk voor zal gaan in de strijd tegen zijn vijanden, een messias. Nadrukkelijk dus geen halfgod maar een soort superman. Als de strijd voor het joodse volk is gewonnen volgt een godsgericht waarin de 'slechten' worden veroordeeld en verdoemd en de 'goeden' worden verheven tot een leven in 'Gods Rijk'. Met 'slechten' worden hier uiteraard vooral zij bedoeld die niet in de ene almachtige god geloven en zijn gedragsregels aan hun laars hebben gelapt.

Daarmee is het probleem van de onvolkomen schepping natuurlijk niet echt opgelost, aangezien de 'slechten' daarvan een volwaardig deel uitmaakten, ze hoorden erbij. En bij dat 'Laatste Oordeel' ineens niet meer. Hoe het ook zij, het wachten op de komst van een messias loopt als een rode draad door de geschiedenis van het jodendom, vooral oplevend in een periode van buitenlandse onderdrukking. Het is dan ook niet vreemd dat de messiaskoorts een hoogtepunt bereikte ten tijde van de Romeinse overheersing van Palestina, een zo op het oog uitzichtloze situatie die alleen door goddelijk ingrijpen zou kunnen worden beëindigd. En de persoon van Jezus paste daar wonderwel in, evenals tal van messiaanse collega's in diezelfde periode overigens.

Het is van belang om te benadrukken dat de messiasgedachte zuiver particularistisch joods is. De messias is er voor het heil van de joden, voor niemand anders. Jaweh had ooit een (mythisch) verbond met het

volk Israël gesloten waarbij hen een thuisland werd beloofd en de heerschappij van hun religie over de gehele wereld. Inmiddels waren er al tien stammen verdwenen en de resterende leden van de gemeenschap werden onderdrukt in hun eigen land. Het 'Rijk Gods' was voor velen dan ook niet meer dan het afwerpen van dit vreemde juk en het herstel van de eigen soevereiniteit. Elke charismaticus die pretendeerde de messias te zijn werd zodoende door de Romeinen niet slechts gezien als een religieuze zonderling maar als een potentieel politiek risico. Verderop meer over het 'Rijk Gods' en de messias, dan geplaatst in de christelijke context.

Hellenisme

De terugkeer van het joodse volk uit de Babylonische ballingschap betekende niet het herstel van een bestaan als zelfstandige natie. Goed beschouwd heeft die toestand ook nauwelijks bestaan, er was vrijwel doorlopend sprake van een naburige grootmacht waaraan de plaatselijke heerser schatplichtig was. Opgehemelde potentaten als David en Salomo zijn legendarische figuren waarvoor geen historisch bewijs geleverd kan worden.

Gedurende de periode van 538 tot 332 BCE staat Judah onder het gezag van de keizers van Perzië. Nadat Darius III is verslagen door Alexander de Grote maakt de Perzische 'overlord' plaats voor een Griekse. De vroege dood van Alexander heeft hoegenaamd geen invloed op deze situatie aangezien diens rijk wordt verdeeld onder zijn generaals. Ptolemaeus krijgt het gezag over Egypte, Seleucus over het voormalige Perzische rijk. Zijn opvolgers heersen eveneens over Syrië en Judah. In sociaal cultureel opzicht begint daarmee in Palestina de Hellenistische periode die zal duren tot het gebied wordt ingelijfd bij het Romeinse rijk. Alexander had tijdens zijn veroveringstochten een aantal steden gesticht die zijn naam droegen. De bekendste daarvan is Alexandrië in Egypte, gelegen aan de Middellandse Zee. In de Ptolemeïsche periode, zoals de tijd waarin de opvolgers van Ptolemaeus I regeerden wordt aangeduid, groeit Alexandrië uit tot de grootste metropool van de antieke wereld. De stad trekt mensen aan vanuit de wijde omtrek waaronder veel joden. Halverwege de derde eeuw BCE is de joodse kolonie al zo groot dat er sprake is van de grootste joodse stad buiten Judah.¹⁸ De Alexandrijnse joden hielden zich hoofdzakelijk bezig met handwerk en kleine handel. Er zullen wel zeer rijken bij geweest zijn, de geldschietters en groothandelaren, maar het merendeel behoorde tot de middenstand. De joden vormden in juridisch opzicht een autonome gemeenschap en maakten geen deel uit van de door de

Grieken gedomineerde burgerij, evenmin als de onderworpen Egyptenaren overigens. Gedurende de Ptolemeïsche periode waren de verhoudingen met de autoriteiten over het algemeen wel goed. Tweemaal, in 145 en 88 BCE kwam het tot gedocumenteerde ongeregeldeheden, vermoedelijk met een politieke achtergrond.

Rond 250 BCE, gedurende de regeringsperiode van Ptolemaeus II, wordt een begin gemaakt met de vertaling van de joodse heilige schrift uit het Hebreeuws in het Grieks. De legende wil dat de koning hiertoe 72 joodse vertalers uit Jeruzalem liet overkomen om dit werk uit te voeren. Het resultaat staat bekend als de Septuaginta.¹⁹ Een en ander kwam voort uit de groeiende onbekendheid van de in Egypte wonende joden met het Hebreeuws waardoor de oorspronkelijke teksten niet goed meer begrepen werden. Zodoende werd met genoemde vertaling in een groeiende behoefte voorzien. De onderwerping van Egypte en het huidige Midden Oosten door de Grieken ging gepaard met grote culturele veranderingen, enigszins te vergelijken met ruim twee millennia nadien de veramerikanisering van de wereld.

Door toedoen van Alexander was er een mengvorm ontstaan van de Griekse en de Perzische cultuur die onder de naam 'Hellenisme' zo'n duizend jaar maatgevend zou blijven voor de meer ontwikkelde lagen van de bevolking. Kenmerken van het hellenisme waren, naast syncretisme²⁰, internationalisering (onder meer in handel en verkeer), systematisering (stedenbouw), realisme (in de beeldende kunsten in het algemeen), veel expressie, veel beweging via diagonale lijnen en individualisme (portretkunst). De hellenistische wereldbeschouwing wordt gekenmerkt door het meer centraal stellen van de mens dan van een godheid (antropocentrisme versus theocentrisme).

De joden die leefden in Alexandrië namen hier veel van over, in Judah beperkte die assimilatie van niet-joodse invloeden zich hoofdzakelijk tot de stedelijke gebieden.

Joden in de diaspora

Vanaf de zesde eeuw BCE is er sprake van groepen joden die buiten het thuisland leven, feitelijk het begin van de diaspora. De dreiging van een Babylonische invasie zal veel inwoners van Judah hebben doen besluiten tijdig een heenkomen te zoeken in Egypte. Tijdens de Babylonische ballingschap wordt de joden toegestaan als groep bij elkaar te blijven. Een groot deel van hen keert niet terug naar Judah maar blijft in Babylon wonen, ook als dat gebied onder Perzisch bestuur komt te staan. In die tijd beginnen de joden zich steeds meer als

groep met een status aparte te profileren. Dat effect wordt zonder twijfel in de hand gewerkt door de volgende factoren:

de definitieve ontwikkeling richting strikt monotheïsme met als gevolg het niet kunnen participeren in de polytheïstische aspecten van het dagelijks leven; de stringente voedselvoorschriften die het onmogelijk maken zelfs maar een eenvoudige maaltijd met niet-joodse buren te delen; de merkwaardige onderbreking van de week vanwege de sabbatsviering – in een tijd van ‘festina lente’ zal het voor de omringende gemeenschap absurd hebben geleken een dag als het ware uit te sluiten van het openbare leven; een weekend om op adem te komen is iets van de huidige tijd maar had in de antieke tijd geen betekenis aangezien er weinig werk was en het zware werk sowieso door slaven werd verricht; de nadruk die wordt gelegd op het gesloten houden van de gelederen door niet te huwen buiten de eigen gemeenschap; de verplichte mutilatie van alle mannelijke leden van de groep in de vorm van besnijdenis als bloederig teken van het verbond met die ene almachtige god.

Deze factoren zullen onvermijdelijk geleid hebben tot sociale wrijving, achterdocht en afkeer. De implicatie van strikt monotheïsme is immers dat de goden van alle andere groepen niet bestaan – slechts fictie zijn – waar de rest van de bevolking aanstoet aan kan nemen. En een god die gekunstelde en zelfs onnatuurlijke eisen stelt aan zijn volgelingen wekt achterdocht en in het geval van de besnijdenis regelrechte afkeer. Daarnaast is er sprake van oud zeer doordat de joden in Egypte zich langdurig in dienst hebben gesteld van de Perzische overheersers – feitelijk handlangers waren van de bezettende macht – en vanwege het triomfantelijke verhaal van de exodus waarin Egypte wordt vernederd.

De komst van de Grieken doet de joodse zaak vervolgens geen goed aangezien zij hun lot hadden verbonden aan de Perzen en er nu feitelijk alleen voor staan in een vreemd land. Hier wordt de kiem gelegd voor een fenomeen dat onuitroeibaar blijkt te zijn: judofobie oftewel jodenhaat.²¹

Alexandrië groeit in korte tijd uit tot het centrum van de hellenistische wereld buiten Griekenland en heeft al spoedig een joodse kolonie van naar schatting zo'n 100.000 personen. Er wordt door de Egyptische bevolking met afgunst gekeken naar de relatief welvarende joden. Van de kant van de Grieken is er vooral sprake van argwaan en misprijzen omdat zij de joodse religie voor minderwaardig houden. Verschillende in het Grieks schrijvende Egyptische geschiedschrijvers geven in hun werk een andere draai aan het verhaal van de uittocht uit Egypte. De

joden zouden als melaatsen uit Egypte verbannen zijn, en hun onzichtbare, naamloze god zou een mensenhater zijn, die hen de meest bizarre wetten oplegt. Zo mochten ze geen varkensvlees eten en een zevende deel van de week (op de sabbat) niet werken wat hen tevens het predicaat lui opleverde.

Over de leefomstandigheden van de joden in voormalig Babylonië is veel minder bekend. Dat zich ook daar problemen voordeden kan worden opgemaakt uit hetgeen een paar eeuwen nadien in het bijbelboek Esther het personage Haman in de mond wordt gelegd: 'Want Haman had tot den koning Ahasveros gezegd: Er is een volk, verstrooid en verdeeld onder de volken in al de landschappen uws koninkrijks; en hun wetten zijn verscheiden van de wetten aller volken; ook doen zij des konings wetten niet; daarom is het den koning niet oorbaar hen te laten blijven' (Esther 8) en vervolgens over het decreet dat Haman namens Ahasveros uitvaardigt: 'De brieven nu werden gezonden door de hand der lopers tot al de landschappen des konings, dat men zou verdelgen, doden en verdoen al de Joden, van den jonge tot den oude toe, de kleine kinderen en de vrouwen, op een dag, op den dertienden der twaalfde maand (deze is de maand Adar), en dat men hun buit zou roven' (Esther 13).' Het zou niet de laatste keer blijken dat de joden als bevolkingsgroep verdelging boven het hoofd hing.

Judofobie

Hoewel judofobie ofwel jodenhaat de enig correcte term is voor dit fenomeen, ontkomt men er tegenwoordig bijna niet aan te spreken over antisemitisme, zozeer is deze aanduiding ingeburgerd. De twee termen zullen in het vervolg dan ook door elkaar worden gebruikt. Het verschijnsel is uniek en daaruit kan worden geconcludeerd dat het te maken heeft met het enige echt unieke aspect van het joodse volk: monotheïsme. Van farao Echnaton werd tot voor kort nog beweerd dat hij de initiator is geweest van een monotheïstische religie rond de god Aton. Tegenwoordig is men eerder geneigd de regeringsperiode van Echnaton te zien als een periode waarin de heerser de macht van de clerus probeerde te breken. Verder werd het bestaan van de andere goden niet ontkend, Aton was de nieuwe oppergod. Zodoende zien we hier een politiek gemotiveerde beweging richting een henotheïstische religie. Wel opmerkelijk is de keuze om af te zien van een beeltenis van de nieuwe godheid, de zonnescijf Aton is zijn eigen beeltenis en kan niet rechtstreeks bekeken kan worden op straffe van blindheid. Voor het eerst doet een abstracte god zijn intrede in de geschiedenis, wordt afscheid genomen van het antropomorfisch model.

Hoe je het ook wendt of keert, de joden hebben als eerste een abstracte god aanvaard als de enige god, zij hebben het absolute monotheïsme als het ware uitgevonden en tegelijkertijd afstand genomen van het gebruik de godheid in enigerlei vorm af te beelden. Sterker nog, zelfs de naam van de joodse god mag niet worden genoemd of geschreven. In plaats van Jaweh wordt de voorkeur gegeven aan een omschrijving zoals 'de Heer' en in het uiterste geval schrijft men de naam zonder klinkers: JWH.

Daar waar men baas is in eigen land, leidt de ontkenning van de validiteit van andere goden dan de eigen god niet tot problemen. Ook bijzondere gebruiken waartoe de eigen god zijn volgelingen verplicht baren geen opzien, argwaan of aversie. Ze behoren tot de plaatselijke cultuur en daarmee uit. Anders is het als men als ontheemde leeft tussen andere volken en daar in de minderheid is. Dan kan men wel als clan bij elkaar blijven en zoveel als mogelijk apart van de andere inwoners van het land proberen te leven, zich volledig isoleren is in de praktijk niet mogelijk.

Tellen we op: de joden zijn zo'n duizend jaar het enige volk geweest met een strikt monotheïstische religie.²² Pas de komst van de islam heeft daarin verandering gebracht. De joden hebben zich verspreid over een groot deel van de wereld en hebben zich in hun 'gastlanden' altijd zoveel mogelijk afgezonderd. Dat afzonderen zal heus wel bij meer volkeren in polytheïstische gastlanden het geval geweest zijn, maar niet in combinatie met het principieel afwijzen van alle goden behalve de eigen god.

Opvallend is hoezeer de positie van de christenen gedurende de eerste eeuwen overeen komt met die van de joden. Door de Romeinse samenleving werd tegen de leden van deze sekte nauwelijks anders aan gekeken dan tegen de joden. Dat veranderde pas nadat de christenen de bovenliggende partij waren geworden.

Islamofobie is een verschijnsel van meer recente datum. Doordat de islamisering van gebieden hand in hand verliep met militaire veroveringen, waren moslims waar ze ook woonden altijd de bovenliggende partij. Pas toen men zich over de aardbol begon te verspreiden kreeg men te maken met het fenomeen van 'anders zijn in een gastland' of tenminste zo te worden beschouwd.

Min of meer samenvallend met de periode waarin het joodse monotheïsme zijn intrede doet, vindt een fundamentele verandering in de samenleving plaats. De eenheid van plaats van producenten en consumenten begint langzaam te verdwijnen, er ontstaat tussenhan-